

and behavioral disorders and classification of defects of mental and physical development in children. There are such problems in development of children with disabilities, as: social child adaptation; defects of speech; slow and limited perception; deficiencies of mental activity; insufficient cognitive activity of children; gaps in knowledge and understanding of the world; deficiencies in personal development.

In this article we also describe the main children defects among which there are: problems with hearing, problems with vision, difficulties with musculoskeletal system, emotional-volitional disorders, mental retardation and speech disorders. All violations limit the possibility of a child with special needs in educational and pedagogical processes, and therefore arises a need to care for her.

Key words: children with special needs, disabled child, children with disabilities, features of psychophysical development, personality.

УДК 37.091.212: 343.988

Володимир Терпелюк

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка (м. Кременець)

Сутність соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл

У статті досліджено специфіку соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, її основні засади, форми роботи; спрямування індивідуальної віктимологічної профілактики на підлітків як потенційних жертв та їх мікросередовище; основні суб'єкти профілактики віктимної поведінки підлітків – такі інститути соціалізації, як сім'я та школа; можливості превентивної допомоги підлітку за допомогою корекції його віктимних рис.

Ключові слова: віктимна поведінка підлітків, профілактика віктимної поведінки, превентивна допомога, жертва злочину, віктимізація особистості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із наслідків бурхливих процесів, що відбуваються в житті нашого суспільства, є зростання кількості та різноманіття соціальних конфліктів, правопорушень, а також показників віктимізації населення. У якості жертв несприятливих умов соціалізації часто виступають не лише окремі особи, але й цілі соціальні групи, зокрема підлітки. Унаслідок своїх вікових особливостей вони більше, ніж інші категорії, піддаються впливу віктимогенних чинників середовища, зокрема сімейній віктимізації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проведені теоретичні узагальнення підтвердили припущення про те, що психолого-педагогічний аспект питань віктимної поведінки поки що розроблений недостатньо. Що ж до соціально-педагогічних аспектів віктимності підлітків, то тут зроблено лише перші кроки. Означену тенденцію прослідковуємо й у розробці основ профілактики віктимної поведінки різних груп населення, у тому числі й підлітків. Так, аналіз літератури засвідчив, що питання віктимологічної профілактики є, насамперед, об'єктом вивчення кримінології, зокрема в аспекті обґрунтування загальних засад профілактики насильницької злочинності (С. І. Афанасенко, С. О. Гаркавець, А. Ю. Кулієв, В. В. Василевич, О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. Д. Малков та ін.), і насильницьких злочинів щодо неповнолітніх (Л. М. Білик, Н. Ю. Волянчук, О. М. Книш, С. С. Косенко й ін.). У роботах психологів обґрунтовано способи корекції віктимності неповнолітніх, однак знову ж таки переважно жертв злочинів (О. О. Андронникова, О. Б. Бовть, І. В. Ващенко І. А. Захар'єва, О. О. Клачкова, О. Є. Мойсєєва та ін.). Лише в окремих працях, зокрема В. Е. Бойко й З. І. Белоусової, К. М. Гамової, І. В. Леонової, Г. Б. Серих та ін. психологів-практиків, ми знаходимо засади психолого-педагогічної роботи з віктимними дітьми як жертвами несприятливих умов соціалізації. Серед вітчизняних дослідників психолого-педагогічні й соціально-педагогічні засоби віктимологічної профілактики поки що не обґрунтовано, хоча наявна низка робіт стосовно питань соціально-педагогічної підтримки дітей – жертв несприятливих умов соціалізації. Так, Л. Г. Захарова розкриває питання формування асертивності в дівчат, які зазнали насильства в сім'ї; Н. В. Іваньо обґрунтовує засади педагогічної підтримки соціально незахищених громадян, які, по суті, стали ЖНУС; І. М. Мачуська описує форми й методи профілактики насильства над дітьми в сім'ї; О. В. Мосюндзь звертає увагу на вихованців дитячих будинків.

Визначені загальні напрями віктимологічної профілактики, на нашу думку, можуть бути покладені і в основу соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки різних соціальних груп, оскільки загалом профілактична робота передбачає виявлення та усунення чинників ризику, як середовищних, так і особистісних.

Ураховуючи актуальність та недостатню розробленість порушеної проблеми, ставимо **мету** – висвітлення причин, основних методів соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл.

Відповідно до змісту та засад соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки нами також окреслено *завдання такої роботи з віктимними підлітками*:

- дослідження особливостей поведінки й індивідуально-психічних властивостей підлітків – ЖНУС;
- профілактика віктимності окремих підлітків і забезпечення умов для рівноправної реалізації ними завдань вікового, особистісного та індивідуального розвитку;
- нейтралізація віктимогенних впливів мікросоціального середовища соціалізації школярів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для реалізації завдань загальносоціального та спеціального рівнів потрібні розроблення й удосконалення законів, створення нових державних і недержавних структур, соціальних служб, фондів допомоги, реабілітаційних центрів та інших установ захисту жертв, підготовка спеціальних кадрів для такої роботи. Водночас, як наголошує Л. М. Білик, «ця профілактика покликана обмежити ризик стати жертвою злочину... попереджувати ситуацію, при якій неповнолітній може стати жертвою злочину» [1, с. 130]. Тобто, по суті, перших два рівні носять організаційно-методологічний характер, вони не пов'язані безпосередньо з підлітком як реальною чи потенційною ЖНУС – вони спрямовані на оптимізацію середовища соціалізації підлітка, а не на підвищення його віктимості. Останнє завдання стосується індивідуального рівня. Як зазначено в низці джерел, індивідуальний рівень віктимологічної профілактики пов'язаний із виявленням осіб із підвищеною віктимністю та проведенням із ними захисно-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою.

Слід зазначити, що, виходячи із завдань нашого дослідження, ми не можемо суттєво змінити соціум, у якому перебувають підлітки. Важливо підвищити стійкість підлітків до віктимогенних впливів цього соціуму, а також знизити їхню індивідуальну віктимність. Саме тому в роботі під соціально-педагогічною профілактикою віктимної поведінки матимемо на увазі саме її індивідуальний рівень, який дає змогу виконувати роботу, насамперед, із потенційними ЖНУС, поєднуючи надання їм соціальної допомоги, дотримання безпеки й виховання. Крім того, як зауважує А. Ю. Кулієв, «індивідуальна профілактична дія ... спирається на позитивні зміни поведінки особи (компонента ситуації), якій загрожує небезпека, а ці зміни плануються та реалізуються в ході індивідуальної виховної роботи» [8, с. 10]. Тобто за змістом індивідуальний рівень віктимологічної профілактики максимально наближений до соціально-педагогічної профілактики, а тому саме на ньому можлива її реалізація.

З іншого боку, віктимологічна профілактика повинна «попередити» підлітка, що він може стати жертвою ЖНУС, оскільки демонструє неадаптивні стратегії у своїй поведінці, а отже, потребує їх зміни для зменшення ризику віктимізації. У зв'язку з цим, виявивши певний ступінь віктимності й ознаки, які визначають можливість її розвитку в подальшому, потрібно вжити заходів індивідуальної віктимологічної профілактики з метою зниження віктимності індивіда. Саме в цей момент і повинна вступати в дію програма корекції віктимності в окремих підлітків, яка здійснюється через заходи безпосередньої (спрямовані на підлітка, який уже став жертвою або перебуває в стані, близькому до «перетворення» на жертву) та ранньої (спрямовані на підлітка, який володіє ознаками потенційної жертви, тобто високим ступенем віктимності) профілактики [6, с.192].

Т. М. Вакуліч і Н. Ю. Воляннюк також аналізують низку напрямів віктимологічної профілактики, спрямованих саме на попередження віктимізації особистості. Серед них виокремлено соціально-правовий напрям, який уключає заходи з надання юридичної допомоги; психолого-педагогічний, спрямований на особливості поведінки самої потенційної жертви, її особистість і способи соціальної адаптації; медико-психологічний, що передбачає попередження, своєчасне виявлення та лікування психічних розладів як у дорослих, так і в дітей та підлітків; а також соціально-педагогічний напрям, який уключає широке коло заходів, спрямованих на забезпечення нормального й гармонійного розвитку особистості. Щодо останнього напрямку, то він досить багатоплановий. Водночас окремі заходи, які включені до нього дослідниками, на нашу думку, можна віднести й до інших напрямів. Наприклад, заходи просвітницької роботи (популяризація інформації про найбільш розповсюджені злочини, пов'язані із зазіханням на життя й гідність особи, обставини виникнення таких ситуацій, ефективні способи виходу з них, особливості поведінки злочинців) можна віднести й до соціально-

правового напрямку. Щодо проведення роз'яснювальних бесід і психологічних тренінгів із дітьми та підлітками в дитячих установах і школах (навчання для попередження протиправних дій та вироблення стратегій поведінки в сексуально значущих і загрозованих для життя ситуаціях), а також заходів, пов'язаних із правильним та своєчасним статево-рольовим вихованням дітей (формування в них знань у сфері статевих взаємин і моральних принципів, про суспільно прийнятні форми й безпечні стереотипи поведінки в різних ситуаціях), то вони можуть бути віднесені як до психолого-педагогічного, так і до соціально-педагогічного напрямів. До останнього можна включити також і заходи, пов'язані зі створенням безпечного й сприятливого мікросоціального середовища соціалізації неповнолітніх (психопрофілактика деструктивних родин, профілактика алкоголізму та наркоманії в осіб із найближчого оточення неповнолітніх для виключення можливості вчинення ними протиправних дій стосовно дітей і підлітків, жорстокого поводження з ними).

Слід також зауважити, на чому й наголошує, зокрема, Н. В. Іванько, що соціально незахищені особи, а також жертви несприятливих умов соціалізації, потребують не просто надання допомоги в запобіганні прояву віктимної поведінки, а потребують ефективної індивідуальної допомоги «у придбанні знань, настанов і навичок, необхідних для задоволення своїх особистісних потреб та аналогічних потреб оточуючих; в усвідомленні своїх цінностей, настанов і вмінь; у розвитку самосвідомості, у самовизначенні, самореалізації й самоствердженні; ... у розвитку почуття приналежності до сім'ї, групи, соціуму» [8, с. 36]. О. О. Клачкова також наголошує, що в процесі профілактичної роботи з віктимною особою важливими завданнями повинні стати вироблення позитивного ставлення до себе на основі прийняття минулого життєвого досвіду й усвідомлення можливого майбутнього; розвиток уміння аналізувати власні емоційні, когнітивні та поведінкові стереотипи, що перешкоджають саморозвитку; підвищення усвідомленої самоефективності особистості й самоконтролю поведінки. Ми повністю підтримуємо вказані вище положення, адже тільки в тому випадку, коли підліток почуватиметься самодостатнім, упевненим у собі, компетентним (а не безпорадним) у значущих ситуаціях, тільки тоді він зможе проявити стійкість до віктимізуючих впливів середовища, а також побороти в собі ті якості, які зумовлюють його віктимну поведінку. Такого підходу потребують, насамперед, латентні жертви несприятливих умов соціалізації, яким потрібно допомогти, зокрема, зрозуміти своє призначення в житті та відчути власні потенційні можливості.

Отже, спираючись на розуміння віктимологічної профілактики, обґрунтоване в психолого-правовій літературі, а також визначені її завдання щодо роботи з віктимними підлітками, під соціально-педагогічною профілактикою віктимної поведінки підлітків ми розумітимемо спеціально організовану професійну педагогічну діяльність із виявлення підлітків, які через їхні особистісні характеристики та віктимогенний вплив сім'ї можуть виявитися найбільш вразливими ЖНУС, і на цій основі надання превентивної допомоги підлітку за допомогою корекції його віктимних рис, сприяння розв'язанню його індивідуальних проблем стосовно спілкування, успішного просування в навчанні, життєвого самовизначення, а також створення безпечного середовища, необхідного для розвитку підлітка, розкриття й реалізації його внутрішніх сил, формування здатності до самостійної діяльності.

Спираючись на роботи О. Б. Бовть, В. В. Василевича, О. М. Джужі, Є. М. Мойсеєва, І. В. Леонової, нами також окреслено основні засади соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків:

1. Відображення в змісті віктимологічної профілактики серед підлітків специфіки самого об'єкта, зокрема:

- організація впливу на підлітка з огляду на його вікові особливості, які в низці випадків визначають нерівнозначну поведінку за тих чи інших обставин;
- розробка заходів індивідуальної віктимологічної профілактики з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик підлітка, його психічного стану й соціального статусу, які пов'язані з віктимністю та впливають на її рівень;
- визначення напрямів соціально-педагогічної роботи з віктимними підлітками, спираючись на специфіку суб'єктивного усвідомлення підлітком себе як жертви.

2. Спрямування індивідуальної віктимологічної профілактики не лише на підлітків як потенційних жертв, а й на їхнє мікросередовище. Це пов'язано з тим, що система заходів щодо профілактики віктимної поведінки підлітків характеризується не простим впливом активного суб'єкта (соціального педагога чи психолога) на пасивний об'єкт (підлітка), а специфічною формою міжособистісного зв'язку між ними, у ході якого змінюється й сприйняття підлітком свого оточення, а також відбуваються реструктуризація та оптимізація мікросоціуму.

3. Розгляд основними суб'єктами профілактики віктимної поведінки підлітків таких інститутів соціалізації, як сім'я й школа.

Отже, зазначені вище форми роботи «...сприяють об'єднанню молоді та зміцненню спільних дій, спрямованих на розв'язання проблем, що постають перед нею». Вони також «...надають можливість профілактики різних кризових явищ у молодіжному середовищі та вдаються до конструктивних дій, маючи справу з широкою аудиторією» [6, с. 4]. Досить удале поєднання окремих складників указаних інтерактивних методів, зокрема з використання засобів театралізації й драматизації, можливе в роботі соціально-педагогічного інтерактивного театру. Саме він може забезпечити не лише корекцію притаманних підліткам віктимних індивідуально-психологічних якостей і властивостей, а й набуття ними досвіду конструктивної взаємодії та індивідуальний саморозвиток.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглядаючи специфіку соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, слід зауважити, що прийоми й методи індивідуальної віктимологічної профілактики загалом досить відомі, але вони відзначаються однобічністю, яка у віктимологічній профілактиці зумовлена переважно відсутністю обґрунтованих спеціальних соціально-педагогічних методик і технік роботи з підлітками, які демонструють підвищений рівень віктимності. Це зумовлює суттєву актуальність пошуку форм та методів соціально-педагогічної роботи, які не лише забезпечать зміну звичних віктимних поведінкових стереотипів підлітка, а й активізують його комунікативну діяльність, сприятимуть розширенню навичок позитивної взаємодії й підвищенню рівня впевненості в собі за допомогою значущої самореалізації (а не сили). Пошуку нових підходів до роботи з віктимними підлітками вимагають й обґрунтовані вище засади соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки.

Джерела та література

1. Билык Л. Н. Криминологическое исследование вовлечения рецидивистами несовершеннолетних в преступную деятельность : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. Н. Билык. – М., 2004. – 195 с.
2. Вакуліч Т. М. Психологія віктимної поведінки : навч. посіб. / Т. М. Вакуліч. – К. : Наук. світ, 2009. – 152 с.
3. Волянюк Н. Віктимологічні аспекти загальної профілактики статевих злочинів в сім'ях, які вчиняються по відношенню до неповнолітніх потерпілих / Н. Волянюк, Г. Ложкін, В. Папуша ; за заг. ред. Н. Волянюк. – К. : Принт Хауз, 2009. – 126 с.
4. Гамова Е. М. Формирование нравственно-волевой устойчивости подростков к виктимизации в условиях общеобразовательного учреждения : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / Е. М. Гамова. – М., 2010. – 272 с.
5. Гаркавец С. О. Віктимологія : навч. посіб. / С. О. Гаркавец. – Луганськ : СХУ ім. В. Даля, 2006. – 116 с.
6. Іваньо Н. В. Педагогічна підтримка соціально-незахищених громадян в умовах функціонування корпоративіської моделі соціальної роботи / Н. В. Іваньо // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – № 16 (203). – Ч. II. – 2010. – С. 33–43.
7. Криминологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та [ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
8. Кулієв А. Ю. Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів проти особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / А. Ю. Кулієв ; Нац. акад. прокуратури України. – К., 2010. – 18 с.

Referens

1. Bilyk L. N. Kriminologicheskoe issledovanie вовлечения рецидивистами несовершеннолетних в преступную деятельность : diss. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / L. N. Bilyk. – M., 2004. – 195 s.
2. Vakulich T. M. Psihologija viktimnoi povedinki : navch. posib. / T. M. Vakulich. – Kiiv : Nauk. svit, 2009. – 152 s.
3. Voljanjuk N. Viktimologichni aspekti zagal'noi profilaktiki statevih zlochiniv v sim'jah, jaki vchinjajut'sja po vidnoshennju do nepovnlitnih poterpilih / N. Voljanjuk, G. Lozhkin, V. Papusha ; za zag. red. N. Voljanjuk. – K-R. : Print Hauz, 2009. – 126 s.
4. Gamova E. M. Formirovanie нравственно-волевой устойчивости подростков к виктимизации в условиях общеобразовательного учреждения : dis. ... канд. пед. наук : spec. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / E. M. Gamova. – M., 2010. – 272 s.
5. Garkavec' S. O. Viktimologija. Navch. posib. / S. O. Garkavec'. – Lugans'k : SNU im. V. Dalja, 2006. – 116 s.
6. Ivan'o N. V. Pedagogichna pidtrimka social'no-nezahishhenih gromadjan v umovah funkcionuvannja korporativis'koї modeli social'noi roboti / N. V. Ivan'o // Visnik LNU imeni Tarasa Shevchenka. – № 16 (203). – Ch. II. – 2010. – S. 33–43.
7. Kriminologichna viktimologija : navch. posibnik / Є. М. Moiseev, О. М. Dzhuzha, V. V. Vasilevich та [in.] ; za zag. red. prof. О. М. Dzhuzhi. – Kiiv : Atika, 2006. – 352 s.

8. Kuliev A. Ju. Viktimologichna profilaktika nasil'nic'kih zlochiviv proti osobistosti : avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. jurid. nauk : spec. 12.00.08 «Kriminal'ne pravo ta kriminologija; kriminal'no-vikonavche pravo» / A. Ju. Kuliev ; Nac. akad. prokuraturi Ukraïni. – Kiïv, 2010. – 18 s.

Терпелюк Владимир. Сущность социально-педагогической профилактики виктимного поведения подростков – учащихся общеобразовательных школ. В статье исследуется специфика социально-педагогической профилактики виктимного поведения подростков, ее основные принципы, формы работы; направления индивидуальной виктимологической профилактики на подростков как потенциальных жертв и их микросреду; рассмотрение основными субъектами профилактики виктимного поведения подростков таких институтов социализации, как семья и школа, возможности превентивной помощи подростку путем коррекции его виктимных черт.

Ключевые слова: виктимность поведения подростков, профилактика виктимного поведения, превентивная помощь, жертва преступления, виктимизация личности.

Терпелюк Володимир. The Essence of Social and Educational Prevention Victim Behavior Teens – School Children. The article examines the specific social and educational prevention teens victim behavior, its basic principles, modalities, individual direction victimological prevention in adolescents as potential victims and their microenvironment, consideration of the main subjects of victim prevention of adolescents social institutions such as family and school, for preventive care adolescent victimization by correcting its features.

Key words: adolescent victim behavior, victim behavior prevention, preventive care victim of crime, personal victimization.